

Aanvullend rapport aan het VN-comité inzake de rechten van personen met een handicap

Ten behoeve van de 31e sessie van het VN-comité

College voor
de Rechten
van de Mens

College voor de Rechten van de Mens

Postbus 16001
3500 DA Utrecht

bezoekadres:
Kleinesingel 1-3
3572 CG Utrecht

030 888 38 88
info@mensenrechten.nl
www.mensenrechten.nl

Ontwerp
VormVijf
Fotografie
ANP

Augustus 2024

Inhoud

Inleiding	4
Werkwijze	5
Algemene opmerkingen	6
Het VN-verdrag handicap per artikel (extract)	8
Artikel 4 Algemene verplichtingen	8
Artikel 5 Gelijkheid en non-discriminatie	11
Artikel 13 Toegang tot de rechter	12
Artikel 14 Vrijheid en veiligheid van de persoon	14
Artikel 20 Persoonlijke mobiliteit	15
Artikel 24 Onderwijs	17
Artikel 28 Behoorlijke levensstandaard en sociale bescherming	19
Artikel 29 Participatie in het politieke en openbare leven	20
Eindnoten	21

Inleiding

Het College voor de Rechten van de Mens (hierna: het College) is een bij wet ingesteld zelfstandig bestuursorgaan. De taken van het College zijn vastgelegd in de Wet College voor de Rechten van de Mens van 24 november 2011: het beschermen van de mensenrechten in Nederland, het vergroten van het bewustzijn van deze rechten en het bevorderen van de naleving ervan. Het College is het nationaal instituut voor de rechten van de mens in Nederland en is door de Verenigde Naties (hierna: VN) geaccrediteerd met de A-status. Het College is bevoegd om verzoeken om een oordeel over vermeende discriminatie te onderzoeken. Op basis van de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte kan het College verzoeken om een oordeel op basis van deze specifieke grond onderzoeken. De wet is onder meer van toepassing op de gebieden werk, onderwijs en goederen en diensten. Het College is niet bevoegd om onderzoek te doen naar zogenaamd eenzijdig overheidshandelen.¹ Wel heeft het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aangegeven dat er een onderzoek loopt naar de mogelijkheid om de reikwijdte van de gelijkebehandelingswetgeving uit te breiden naar eenzijdig overheidsoptreden.² Dit onderzoek wordt door het College verwelkomt.

Daarnaast is het College sinds 2016 de onafhankelijke nationale instantie die overeenkomstig artikel 33, lid 2, van het Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (hierna: VN-verdrag handicap) de uitvoering van het verdrag bevordert, beschermt en monitort. In het licht van dit laatste mandaat dient het College dit verslag in. In de periode 2020-2023 legde het College in zijn toezichthoudende activiteiten de nadruk op twee onderwerpen, namelijk het recht op onderwijs en het beginsel van participatie in de samenleving.³

In de periode 2024-2027 geeft het College in zijn toezichthoudende activiteiten prioriteit aan drie hoofdthema's. Deze prioriteiten zijn tot stand gekomen met actieve betrokkenheid van mensen met een beperking en hun vertegenwoordigende organisaties. Ten eerste prioriteert het College het principe van autonomie. Hierbij ligt de focus op autonomie in relatie tot digitale toegankelijkheid, autonomie en de toegankelijkheid van reizen en (openbaar) vervoer en autonomie in het privéleven. Ten tweede prioriteert het College het recht op werk en werkgelegenheid en op een behoorlijke levensstandaard. Ten derde blijft het College actief op het monitoren en bevorderen van de actieve betrokkenheid van mensen met een beperking bij wetgeving en beleid.⁴

Werkwijze

Dit rapport biedt het VN-comité inzake de rechten van personen met een handicap (hierna: VN-comité handicap) aanvullende informatie over de stand van zaken rondom de uitvoering van het VN-verdrag handicap in Nederland. Het rapport is een aanvulling op het rapport dat het College in 2018 heeft ingediend naar aanleiding van het initiële rapport van Nederland en het rapport dat in 2022 is ingediend ten behoeve van de vaststelling van de List of Issues Prior to Reporting.⁵ Het College benadrukt dat dit rapport geen vervanging is van zijn eerdere rapporten en de daarin geuite zorgen. Het verschaft het VN-comité handicap slechts extra informatie over recente ontwikkelingen en (aanvullende) aandachtspunten.

Het College zet zich actief in om te voldoen aan de verplichting in artikel 33, lid 3, van het VN-Verdrag handicap door mensen met een beperking bij zijn toezichthoudende activiteiten te betrekken. In 2016, bij de start van zijn werkzaamheden als

toezichthoudend orgaan, heeft het College een klankbordgroep ingesteld. De klankbordgroep bestaat uit mensen met een langdurige lichamelijke, verstandelijke, mentale of zintuiglijke beperking met verschillende achtergronden. In 2024 heeft het College acht nieuwe leden van de klankbordgroep benoemd.⁶ De leden van de klankbordgroep zijn actief betrokken bij de toezichthoudende activiteiten van het College. Het College betreft mensen met een beperking – met inbegrip van, maar niet beperkt tot de klankbordgroep – bij elk project dat het uitvoert in het kader van zijn toezichthoudende activiteiten, onder meer via consultaties, focusgroepen en adviesraden. Bovendien staat het College in nauw contact met vele (vertegenwoordigende) organisaties. De rapporten, adviezen en toezichthoudende activiteiten van het College waar in dit (aanvullend) rapport naar wordt verwezen, zijn allemaal tot stand gekomen met actieve betrokkenheid van mensen met een beperking en hun (vertegenwoordigende) organisaties.

Algemene opmerkingen

(List of Issues Prior to Reporting, punten 1a, 1c, 1d, 1g, 1h)

Inleiding

Het College ziet dat de regering belangrijke stappen heeft gezet om de bescherming van de rechten van mensen met een beperking in Nederland te verbeteren. Tegelijkertijd constateert het College dat overheidsop treden momenteel nog niet voldoende uitgaat van de beginselen van het VN-verdrag handicap en dat er meer concrete activiteiten en doelstellingen nodig zijn om de uitvoering van het verdrag te garanderen.

Het VN-verdrag handicap wordt nog onvoldoende meegenomen bij de ontwikkeling en uitvoering van alle relevante wetgeving en overheidsbeleid. Uit de antwoorden op de *List of Issues Prior to Reporting*⁷ blijkt dan ook dat er nog geen toereikende kaders en structuren zijn om het VN-verdrag handicap (inclusief actieve betrokkenheid van mensen met een beperking) op alle overheidsniveaus te integreren.

Om het VN-verdrag handicap met succes uit te kunnen voeren moet de regering bij geformuleerde ambities concrete doelstellingen met heldere tijdlijnen vaststellen en de voortgang hiervan goed monitoren.

Nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap

Na de beantwoording van de *List of Issues Prior to Reporting* heeft de regering een belangrijke mijlpaal bereikt met de vaststelling van een meerjarige nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap.⁸ Het College ziet deze strategie als een positieve ontwikkeling, die kan bijdragen aan de rijksbrede verankering van het VN-verdrag handicap in beleid en wetgeving.

Daarnaast is het positief dat de strategie is gebaseerd op het sociaal model en dat de strategie is ontwikkeld in samenwerking met mensen met een beperking en hun vertegenwoordigende organisaties.

Het doel van de strategie is om uiterlijk in 2040 de volledige uitvoering van het VN-verdrag handicap te bereiken. Het College twijfelt aan de haalbaarheid van deze doelstelling. De strategie gaat niet in op alle artikelen uit het verdrag (artikel 10, 15, 16, 17, 18, 21, 22 en 23 ontbreken bijvoorbeeld) en richt zich in plaats daarvan op zeven belangrijke principes en levensdomeinen. Het College benadrukt dat de volledige uitvoering van het VN-verdrag handicap een meer omvattende strategie vereist, waarin alle artikelen en beginselen aan bod komen.

De strategie wordt per domein verder uitgewerkt in een werkagenda. De relevante ministeries zullen gezamenlijk tot deze werkagenda komen. Zij werken daarbij samen met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en het Interprovinciaal Overleg (IPO). Lokale overheden, en met name gemeenten, spelen een belangrijke rol bij de uitvoering van het VN-verdrag handicap. Het College benadrukt dan ook dat in de werkagenda duidelijk moet terugkomen welke verdere stappen de VNG en IPO zullen nemen, in samenwerking met de centrale overheid, om de implementatie van het VN-verdrag handicap op lokaal niveau te beschermen. Daarnaast is de participatie van mensen met een beperking van cruciaal belang voor de uitvoering van de strategie en de bijbehorende werkagenda. Momenteel bestaat er echter nog geen adequate infrastructuur om betekenisvolle en effectieve participatie rijksbreed te garanderen.

Het College benadrukt daarnaast de noodzaak om concrete maatregelen en ijkpunten in de werkagenda op te nemen. In dit verband is adequate gegevensverzameling (artikel 31) van groot belang om de effecten van de maatregelen op het leven van mensen met een beperking nauwlettend te kunnen monitoren en om na te gaan of de (sub)doelstellingen worden gehaald.

Suggestie voor vragen:

- Hoe gaat de regering ervoor zorgen dat alle artikelen van het VN-verdrag handicap terugkomen in de nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap en de bijbehorende werkagenda?
- Hoe gaat de regering zorg dragen voor de uitvoering en monitoring van het VN-verdrag handicap op lokaal niveau?

Interpretatieve verklaringen

In de reactie op de *List of Issues Prior to Reporting* geeft de regering aan dat er geen aanleiding is om de interpretatieve verklaringen van Nederland te herzien. In zijn eerdere rapport aan het comité heeft het College gesteld dat de noodzaak en relevantie van deze zeven interpretatieve verklaringen onvoldoende onderbouwd zijn.⁹

Suggestie voor vraag:

- Kan de regering de noodzaak en relevantie van elk van haar interpretatieve verklaringen toelichten en een termijn aangeven voor de herroeping ervan?

Het VN-verdrag handicap per artikel (extract)

Artikel 4 Algemene verplichtingen

(List of Issues Prior to Reporting, punten 1c, 1d)

Structurele participatie van mensen met een beperking bij wetgeving en beleid

De participatie van mensen met een beperking is niet structureel ingebed in de wet- en beleidsvorming van de overheid. Het College heeft de overheid consequent opgeroepen om een (infra)structuur en procedure te ontwikkelen die de deelname van mensen met een beperking in de verschillende fasen van de ontwikkeling en uitvoering van wetgeving en beleid garandeert.¹⁰

De minister voor Langdurige Zorg en Sport heeft aangegeven dat er tussen ministeries grote verschillen zijn in de manier waarop de participatie van ervaringsdeskundigen is georganiseerd.¹¹

De minister heeft een interdepartementale werkgroep ingesteld om de participatie van ervaringsdeskundigen (waaronder mensen met een beperking) en hun organisaties te verbeteren en om rijksbrede afspraken over participatie te ontwikkelen. Het is echter onduidelijk welke ministeries deelnemen aan deze werkgroep.

In de nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap heeft de regering zich ten doel gesteld dat mensen met een beperking en hun vertegenwoordigende organisaties uiterlijk in 2040 op alle overheidsniveaus worden betrokken bij de ontwikkeling, uitvoering en evaluatie van beleid, wet- en regelgeving die hen aangaat. Gezien het cruciale belang van het betrekken van mensen met een beperking bij de verdere uitwerking van de strategie, heeft het College er bij de regering op aangedrongen om zo snel mogelijk toe te werken naar deze doelstelling.

De regering zou met prioriteit moeten werken aan een duidelijke strategie voor de ontwikkeling van een infrastructuur voor participatie. Het College adviseert nadrukkelijk om deze strategie tegelijkertijd met de voltooiing van de werkagenda tegen eind 2024 af te ronden.

Participatie en diversiteit

In 2023 heeft het College verkennend onderzoek laten uitvoeren naar het snijvlak van handicap en andere gronden voor achterstelling en uitsluiting. In het onderzoek is specifiek gekeken naar de belemmeringen voor participatie van mensen met een beperking die (mede) vanwege hun huidskleur, etnische kenmerken, religie, culturele en/of migratieachtergrond achterstelling en uitsluiting kunnen ervaren.¹² Uit het onderzoek blijkt dat deze groep, in de ervaring van de respondenten, nog onvoldoende wordt betrokken bij de ontwikkeling en uitvoering van beleid en wetgeving. Dit is deels te wijten aan de ondervertegenwoordiging van deze groep in organisaties van mensen met een beperking. Daarom is het noodzakelijk dat zowel de centrale overheid als lokale overheden proactief zorgen voor structurele consultatie van mensen met een beperking die bijdragen aan diversiteit en hun organisaties. Daarnaast zou de overheid diversiteits- en inclusiebeleid voor representatieve organisaties moeten bevorderen. Dit kan bijvoorbeeld door hiervoor middelen beschikbaar te stellen.

Het onderzoek bevestigde daarnaast dat de financiële randvoorwaarden voor participatie van mensen met een beperking vaak nog ontbreken.

Mensen met een beperking die een verhoogd risico lopen op een precare inkomenspositie, zoals mensen die nieuw zijn in Nederland en/of te maken hebben met discriminatie en racisme op de arbeidsmarkt, worden hierdoor extra geraakt. De overheid zou daarom beleid moeten voeren dat gericht is op het scheppen van de financiële randvoorwaarden voor participatie van alle mensen met een beperking. Dit kan bijvoorbeeld door (gemeentelijke) middelen beschikbaar te stellen voor de beloning van ervaringsdeskundigen en door organisaties van zelf-vertegenwoordigers structureel te financieren.

Tot slot benadrukt het College dat er in de nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap aandacht moet zijn voor de specifieke ervaringen en behoeften van mensen met een beperking die op meerdere gronden kunnen worden achtergesteld en uitgesloten. Uit het onderzoek in opdracht van het College blijkt dat deze groep specifieke problemen en extra belemmeringen ondervindt bij de uitoefening van rechten uit het verdrag. In de huidige strategie vindt het College echter geen specifieke beleidsplannen terug die zich richten op het bestrijden van de extra barrières die deze personen ervaren.

Suggestie voor vragen:

- **Welke stappen gaat de regering zetten om gelijktijdig met de afronding van de werkagenda bij de nationale strategie te zorgen voor een adequate infrastructuur voor participatie van alle soorten mensen met een beperking, om hun actieve betrokkenheid bij de uitvoering van de nationale strategie te garanderen?**
- **Welke stappen gaat de regering zetten om de specifieke problemen en extra belemmeringen voor participatie van mensen met een beperking die op meerdere gronden worden benadeeld te bestrijden?**

(Financiële) steun aan organisaties van mensen met een beperking

Een van de vereisten voor effectieve participatie van mensen met een beperking is dat hun organisaties beschikken over voldoende financiële middelen. In *general comment* nr. 7 stelt het VN-comité handicap dat verdragsstaten een gunstig klimaat moeten creëren voor de oprichting en het functioneren van organisaties van mensen met een beperking, onder meer door middel van overheidsfinanciering.¹³ In de subsidieregeling voor patiënten- en gehandicaptenorganisaties voor 2024-2028 heeft de regering de voorwaarden voor het verkrijgen van financiering vastgelegd. In de regeling wordt de nadruk gelegd op impact en bereik, onder meer door het verlenen van subsidie aan federatieve samenwerkingsverbanden. Als gevolg van deze focus komt het belang van individuele organisaties, die specifieke gemeenschappen vertegenwoordigen, onvoldoende tot uiting.

Bovendien biedt deze regeling geen financiering aan organisaties die uitsluitend op lokaal niveau actief zijn. Het College juicht de ontwikkeling van zogenaamde participatiehubs op regionaal niveau toe,¹⁴ maar benadrukt dat de ontwikkeling van een netwerk van organisaties en personen die ondersteuning kunnen bieden bij inwonerparticipatie op het gebied van gezondheid, zorg en ondersteuning, niet volstaat in het licht van het VN-verdrag handicap. Er moeten nog steeds structurele middelen beschikbaar blijven voor organisaties van mensen met een beperking die – op verschillende thema's - op lokaal niveau actief zijn.

En hoewel een uitbreiding van de mogelijkheden voor participatie een welkome ontwikkeling is, verhoogt dit ook de werkdruk van organisaties van mensen met een beperking. Om ervoor te zorgen dat hun participatie zinvol en effectief is, moeten maatregelen worden genomen om ervoor te zorgen dat zij hun activiteiten kunnen uitbreiden en kunnen voldoen aan nieuwe verzoeken om consultatie, maar tegelijkertijd ook hun bestaande activiteiten kunnen blijven uitvoeren.

Suggestie voor vragen:

- Op welke manier gaat de regering zorgen voor langdurige en structurele financiële steun voor vertegenwoordigende organisaties van mensen met een beperking – inclusief personen van diverse achtergronden – met name op lokaal niveau?
- Hoe gaat de regering ervoor zorgen dat organisaties hun bestaande rollen kunnen blijven vervullen en tegelijkertijd kunnen voldoen aan de toegenomen verzoeken om consultatie?

Artikel 5 Gelijkheid en non-discriminatie

Meldingen en klachten bij het College

Het verbod op discriminatie op grond van handicap is vastgelegd in de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte. Het College is bevoegd om verzoeken om een oordeel te onderzoeken over vermeende discriminatie op grond van onder meer handicap of chronische ziekte.¹⁵ In 2023 ontving het College 138 officiële verzoeken om een oordeel (van in totaal 580 verzoeken om een oordeel) over discriminatie op grond van handicap of chronische ziekte. Het College heeft in 2023 in concrete gevallen 35 oordelen uitgebracht over discriminatie op deze grond; het concludeerde dat er in 16 gevallen sprake was van discriminatie.

Caribisch Nederland

In januari 2023 heeft de regering het voornemen aangekondigd om de gelijkebehandelingswetgeving in te voeren op de eilanden Bonaire, Sint-Eustatius en Saba, samen Caribisch Nederland genoemd. Deze treedt in werking op 1 januari 2025.¹⁶ Het College juicht deze ontwikkeling toe, omdat dit voor een betere (rechts)bescherming tegen onder meer discriminatie op grond van handicap of chronische ziekte kan zorgen.

Tegelijkertijd betreurt het College het gebrek aan vooruitgang voor wat betreft de toepassing van het VN-verdrag handicap in Caribisch Nederland. In de reactie op de *List of Issues Prior to Reporting* heeft de regering aangegeven dat er wordt gestreefd naar een zo spoedig mogelijke uitbreiding van de territoriale reikwijdte van het verdrag naar Caribisch Nederland, zonder echter een duidelijke termijn te geven.

Het College benadrukt dat er bijna tien jaar is verstreken sinds Nederland het VN-verdrag handicap heeft geratificeerd. Het gebrek aan vooruitgang op dit gebied is schadelijk voor de rechten van mensen met een beperking in Caribisch Nederland.

De regering wil eerst bepaalde wetgeving aannemen, voordat het verdrag in Caribisch Nederland wordt toegepast. Volgens het College zou de regering de reikwijdte van het verdrag alvast naar Caribisch Nederland kunnen uitbreiden en tegelijkertijd de nodige wetgeving kunnen opstellen.

Het College verwelkomt het voornemen van de regering om de toegankelijkheid en participatie van mensen met een beperking in Caribisch Nederland te verbeteren door middel van een programmatische aanpak.¹⁷ Een dergelijk programma moet echter gekoppeld zijn aan concrete doelstellingen en een tijdlijn voor toepassing van het VN-verdrag handicap. Toepassing van het VN-verdrag handicap kan een impuls geven aan het wetgevingsproces en kan helpen om professionals en het bredere publiek bewust te maken van de stappen die moeten worden genomen.

Het College roept de regering op om in haar nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap concrete doelstellingen te formuleren richting de implementatie van het verdrag in Caribisch Nederland. Aan deze doelstellingen ontbreekt het momenteel.

Suggestie voor vragen:

- Kan de regering een duidelijke termijn geven voor de toepassing van het VN-verdrag handicap in Caribisch Nederland?
- Is de regering van plan om concrete doelstellingen voor de implementatie van het VN-verdrag handicap in Caribisch Nederland toe te voegen aan de nationale strategie?

Artikel 13 Toegang tot de rechter

(List of Issues Prior to Reporting, punten 7b, 11a, 11b)

In de reactie op de *List of Issues Prior to Reporting* geeft de regering aan dat de toegang tot het recht voor iedereen gelijk is. Het College stelt echter vast dat mensen met een beperking nog steeds verschillende belemmeringen ondervinden bij de toegang tot de rechter. In 2022 ging zijn jaarlijkse monitorrapportage toezicht VN-verdrag handicap over de rechtsbescherming van mensen met een beperking. In deze monitor concludeerde het College dat mensen met een beperking verschillende belemmeringen ervaren als gevolg van bijvoorbeeld de complexiteit van beroepsprocedures, financiële ontoegankelijkheid en de ontoegankelijkheid van gebouwen.¹⁸ Het is positief dat de nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap doelstellingen bevat om de toegang tot de rechter te versterken. Deze doelstellingen zijn echter beperkt en raken niet aan het aspect van financiële en fysieke toegankelijkheid. Het College benadrukt dat deze aspecten van toegang tot de rechter nog steeds aandacht behoeven.

Complexiteit van bezwaarprocedures

Ondersteuning voor mensen met een beperking, zoals het verstrekken van hulpmiddelen of huishoudelijke hulp, wordt door gemeenten verleend via de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo). Bezwaarprocedures tegen beslissingen van gemeenten kunnen moeilijk zijn om te doorgronden en mensen met een beperking hebben aangegeven dat dit ertoe kan leiden dat zij afzien van het starten van procedures.

De wetgeving die in deze procedures van toepassing is, is vaak zo complex, dat men dit niet zonder toegankelijke informatie of (juridische) hulp kan. Dit geldt ook voor bezwaarprocedures tegen het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV), de instantie die bijvoorbeeld beslist over aanvragen voor een bijstandsuitkering. Volgens het College is het noodzakelijk om de wetgeving in het sociale domein te vereenvoudigen. Tot die tijd zou er een centraal punt moeten zijn waar mensen met een beperking terecht kunnen voor (toegankelijk) advies met betrekking tot hun situatie.

Financiële toegankelijkheid

Over het algemeen hebben mensen met een beperking te maken met veel complexe wet- en regelgeving, bijvoorbeeld op het gebied van werkloosheid, bijstandsuitkeringen en andere vormen van sociale zekerheid. Aan hen moet rechtsbescherming worden geboden. De kosten voor rechtsbijstand kunnen echter relatief hoog zijn en het is moeilijk om vast te stellen hoe hoog de specifieke kosten zullen zijn, aangezien dit wordt bepaald door verschillende factoren zoals inkomen, vermogen en woonsituatie. Daarnaast kunnen griffierechten en het verliezen van een procedure ook tot aanzienlijke kosten leiden. Dit belemmert met name de toegang tot de rechter voor mensen met een laag inkomen, zoals mensen die afhankelijk zijn van een uitkering omdat zij vanwege hun beperking niet kunnen werken.

Toegankelijkheid van gebouwen

Niet alle gerechtsgebouwen zijn toegankelijk voor mensen met een beperking. Dit kan hen belemmeren om deel te nemen aan een juridische procedure. Eisen voor de fysieke toegankelijkheid van overheidsgebouwen zoals gerechtsgebouwen zijn te vinden in het Bouwbesluit 2012. Dit besluit geeft echter slechts gedeeltelijke toegankelijkheidseisen, namelijk voor nieuwe gebouwen van een bepaalde omvang. Bovendien is er vaak geen sprake van adequate handhaving van het Bouwbesluit. Hierdoor zijn niet alle gerechtsgebouwen volledig toegankelijk voor alle mensen met een beperking. Hoewel veel gebouwen toegankelijk zijn voor rolstoelgebruikers, beschikken ze niet altijd over de juiste voorzieningen voor mensen met een auditieve beperking.

Suggestie voor vragen:

- Hoe gaat de regering ervoor zorgen dat alle aspecten van de toegang tot de rechter, inclusief financiële en fysieke toegankelijkheid, gewaarborgd zijn voor mensen met een beperking?
- Is de regering van plan om de aanbevelingen over toegang tot de rechter uit de monitorrapportage 2022 van het College op te nemen in de werkagenda bij de nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap?

Artikel 14 Vrijheid en veiligheid van de persoon

(List of Issues Prior to Reporting par. 12)

In 2020 zijn de Wet verplichte geestelijke gezondheidszorg en de Wet zorg en dwang psychogeriatrische en verstandelijk gehandicapte cliënten (hierna: Wet zorg en dwang) in werking getreden. In 2021 en 2022 is een evaluatie van de wetten gepubliceerd. Naar aanleiding van de evaluatie heeft de minister voor Langdurige Zorg en Sport een wetswijziging aangekondigd.¹⁹ Het voorstel voor de wetswijziging wordt eind juni 2024 verwacht. Het College ziet het wetsvoorstel tot wijziging van de wetten met interesse tegemoet.

Geen vermindering van dwang of verplichte zorg

Een belangrijk uitgangspunt van de Wet zorg en dwang is dat dwang alleen als laatste redmiddel is toegestaan. Ook de Wet verplichte geestelijke gezondheidszorg is gericht op het voorkomen van verplichte zorg. Uit de evaluatie blijkt dat er geen vermindering lijkt te zijn in het aantal gedwongen opnames en dat er ook geen verschuiving is gezien in de gedwongen zorg van instelling naar de thuissituatie.

Rechtsbescherming

In de evaluatie van de wetten zijn ook enkele punten van kritiek naar voren gebracht met betrekking tot de rechtsbescherming die de wetten bieden. Een van de kritiekpunten is dat onder de Wet verplichte geestelijke gezondheidszorg een robuustere vorm van rechtsbescherming wordt geboden dan onder de Wet zorg en dwang: de Wet zorg en dwang vereist geen machtiging van een rechter in het geval van onvrijwillige behandeling.

Klachtprocedures & vertrouwenspersoon

Om de rechtsbescherming voor mensen die verplichte of onvrijwillige zorg ontvangen te bevorderen, is in beide wetten een klachtprocedure opgenomen. Uit de evaluatie van de wetten is gebleken dat deze procedures complex zijn. Het College heeft ook van mensen met een beperking vernomen dat zij de procedures ondoorzichtig en verwarrend vinden. De wetten geven cliënten en patiënten daarnaast ook het recht op ondersteuning door een vertrouwenspersoon. Het College constateert dat informatie over de mogelijkheden voor advies en hulp door de vertrouwenspersoon niet altijd wordt verstrekt op een manier die aansluit bij de behoefte en bevattingsvermogen van de betreffende cliënt.²⁰ Het College benadrukt dat de rol van de vertrouwenspersoon duidelijk uitgelegd moet worden.

Suggestie voor vragen:

- **Welke stappen gaat de regering zetten om verplichte zorg en onvrijwillige behandeling terug te dringen en de rechtsbescherming van patiënten en cliënten te verbeteren, met name in het kader van de Wet zorg en dwang?**
- **Welke stappen gaat de regering zetten om de betrokkenheid en de rol van vertrouwenspersonen te verbeteren?**

Artikel 20 Persoonlijke mobiliteit

Toegankelijkheid van het (openbaar) vervoer

De jaarlijkse monitorrapportage over de uitvoering van het VN-verdrag handicap ging in 2023 over toegang tot vervoer en mobiliteit.²¹ Het openbaar vervoer in Nederland is nog niet volledig toegankelijk. Zo zijn stations, (bus- en tram)haltes en voertuigen niet altijd toegankelijk. Een van de knelpunten die mensen met een beperking signaleren is dat reisinformatie niet altijd up-to-date is. Als gevolg hiervan moeten mensen hun reis onderweg staken of wijzigen en verlengen.

Negatieve gevolgen

De ontoegankelijkheid van het openbaar vervoer heeft negatieve gevolgen voor de uitvoering van verschillende rechten en belangrijke beginselen uit het verdrag. Mensen met een beperking hebben aangegeven dat problemen met reizen hebben geleid tot studievertraging en minder mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Daarnaast is het bezoeken van familie, vrienden of relaties, vakantie- en natuurparken of evenementen zoals festivals en feesten niet altijd mogelijk door een gebrek aan toegankelijkheid van het vervoer. Dit kan leiden tot gevoelens van eenzaamheid, sociaal isolement en afhankelijkheid van anderen.

Doelgroepenvervoer

Mensen met een beperking kunnen naast het openbaar vervoer ook gebruik maken van een specifiek type vervoer dat bekend staat als doelgroepenvervoer. Dit wordt bijvoorbeeld gebruikt om familie en vrienden te bezoeken (zogenaamd sociaal recreatief doelgroepenvervoer) of om naar school te reizen. Omdat het openbaar vervoer nog niet volledig toegankelijk is, blijft het doelgroepenvervoer een belangrijke voorziening voor reizen in het dagelijks leven van mensen met een beperking. Mensen met een beperking ervaren verschillende problemen met dit type vervoer. Een van de problemen is dat vervoerders de stiptheidsmarges niet halen. Ook ervaren gebruikers regelmatig dat hun ritten veel langer duren dan ze hadden verwacht, of dat ritten ondanks een tijdige aanvraag toch niet beschikbaar zijn.²²

Inspanningen van de overheid

Eind 2022 hebben de staatssecretaris van Infrastructuur en Waterstaat, decentrale ov-autoriteiten, de vervoerders en ProRail in het bestuursakkoord toegankelijkheid OV 2022-2032 afspraken gemaakt om ervoor te zorgen dat het OV in 2040 volledig toegankelijk is voor iedereen. De nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap gaat ook in op de toegankelijkheid van vervoer. Dit zijn belangrijke ontwikkelingen. Volgens het College zijn de doelstellingen in de strategie op het gebied van vervoer echter onvoldoende.

Het College constateert dat in het huidige beleid de verschillende vormen van doelgroepenvervoer en openbaar vervoer los van elkaar en complementair worden beschouwd. Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is verantwoordelijk voor het doelgroepenvervoer, terwijl het openbaar vervoer onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat valt. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor het vervoer op basis van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo-vervoer), terwijl provincies concessies verlenen voor het openbaar vervoer. Vervoer is onmisbaar voor de volledige uitvoering van het VN-verdrag handicap. Hieronder vallen reizen van A naar B en combinatierizen (verschillende vormen van openbaar vervoer gecombineerd, of openbaar vervoer gecombineerd met doelgroepenvervoer). Daarom adviseert het College de regering om een integrale benadering te hanteren bij de ontwikkeling van beleid en doelstellingen. Het openbaar vervoer en aanvullend (doelgroepen)vervoer zou onder regie van de Rijksoverheid moeten worden geregeld vanuit een integrale en interdepartementale aanpak. De doelstellingen die momenteel zijn opgenomen in de nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap geven hiervan onvoldoende blijk.

Suggestie voor vragen:

- Hoe gaat de regering ervoor zorgen dat beleid ter verbetering van de toegankelijkheid van vervoer wordt ontwikkeld en uitgevoerd vanuit een integrale en interdepartementale aanpak, met een centrale rol voor de Rijksoverheid?
- Is de regering van plan om de aanbevelingen uit de 2023 monitor-rapportage van het College op te nemen in de werkagenda bij de nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap?

Artikel 24 Onderwijs

(List of Issues Prior to Reporting, punten 6, 22a, 22c, 22e)

Werkagenda voor inclusief onderwijs

Het onderwijs is nog niet toegankelijk. Scholen zijn nog steeds niet altijd in staat om de ondersteuning te bieden die leerlingen met een beperking nodig hebben. Sommige leerlingen kunnen niet naar school vanwege ontoegankelijkheid. Om het recht op onderwijs voor alle leerlingen te realiseren is de beweging naar inclusief onderwijs noodzakelijk. In 2020 kondigde de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap de ontwikkeling van een routekaart naar inclusief onderwijs aan. De routekaart is in 2023 gepresenteerd in de vorm van een werkagenda. De werkagenda schetst de contouren van inclusief onderwijs in het primair en voortgezet onderwijs in 2035 in Nederland.²³ In 2024 is het beleidskader “Met elkaar voor alle kinderen en jongeren werken aan een inclusieve leeromgeving” gepubliceerd.²⁴ Dit beleidskader concretiseert de definitie van inclusief onderwijs die in de werkagenda is geformuleerd.

Volgens het College is deze definitie in overeenstemming met het recht op onderwijs zoals geformuleerd in het VN-verdrag handicap. Het is belangrijk dat de regering, nu de definitie van inclusief onderwijs is geconcretiseerd, proactief overgaat tot de verdere uitvoering van de werkagenda. Het College constateert dat de werkagenda op bepaalde punten te vrijblijvend was. Ook het beleidskader bevat onvoldoende concrete doelstellingen, tijdpaden of geplande tussentijdse evaluaties. Monitoring en evaluatie is noodzakelijk. De overheid zou dan ook concrete doelstellingen en indicatoren moeten formuleren die gekoppeld kunnen worden aan de verschillende acties, maatregelen en ijkpunten. Verder is nauwe samenwerking tussen ministeries en andere partijen noodzakelijk voor een goede uitvoering van de strategie. Dit betekent dat de werkagenda voor inclusief onderwijs nauw moet worden geïntegreerd met de nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap en de bijbehorende werkagenda.

Suggestie voor vraag:

- Welke concrete stappen gaat de regering zetten om de uitvoering van de werkagenda naar inclusief onderwijs verder te brengen en hoe gaat de regering ervoor zorgen dat dit goed wordt gemonitord?

Het recht op onderwijs voor dove en slechthorende leerlingen

Dove en slechthorende leerlingen ervaren verschillende belemmeringen bij de uitoefening van hun recht op onderwijs in het huidige onderwijssysteem.²⁵ Deze barrières komen voor in alle drie de dimensies van het recht op onderwijs: cognitieve ontwikkeling, sociaal-emotionele ontwikkeling en participatie. Veel leerlingen die deelnemen aan het regulier onderwijs krijgen onderwijs onder hun niveau of krijgen onvoldoende ondersteuning. Daarnaast worden leerlingen ook vaak direct afgewezen door scholen zonder dat er onderzoek is gedaan naar redelijke aanpassingen. Leerlingen in het speciaal onderwijs geven aan dat ze een beperkte keuze hebben aan scholen en dat het curriculum voor sommige leerlingen onvoldoende intellectuele uitdaging biedt. Over het algemeen kost het alle leerlingen veel moeite om onderwijs te vinden dat bij hen past. Dit brengt hun recht op onderwijs in gevaar. De overheid moet scholen wijzen op hun plicht om leerlingen niet uit te sluiten alleen op grond van hun beperking en omvredelijke aanpassingen te doen als de leerling daarom vraagt. Ook moet de overheid het bewustzijn over het recht op onderwijs onder dove en slechthorende leerlingen en hun ouders en verzorgers vergroten en het algemene bewustzijn vergroten over de ondersteuning die deze leerlingen nodig hebben en de problemen waar zij tegenaan lopen, om er onder meer voor te zorgen dat andere leerlingen en leerkrachten meer begrip hebben voor hun situatie.²⁶

Suggestie voor vraag:

- Welke stappen onderneemt de regering om:
- Het bewustzijn van dove en slechthorende leerlingen en hun ouders en verzorgers over het recht op onderwijs te vergroten;
- En om het algemene bewustzijn te vergroten over de ondersteuning die deze leerlingen nodig hebben?

Artikel 28 Behoorlijke levensstandaard en sociale bescherming

(List of Issues Prior to Reporting par. 25, 26)

In zijn aanvullende rapportage aan het comité uit 2022, heeft het College gerapporteerd over de knelpunten die mensen met een beperking ervaren op het gebied van werk en werkgelegenheid. Deze belemmeringen zijn nog steeds aanzienlijk. Knelpunten op het gebied van werk vergroten het belang van sociale zekerheid voor mensen met een beperking. Het systeem is echter complex en biedt niet altijd voldoende bescherming. Dit kan leiden tot inkomensongelijkheid. Voor mensen die te maken hebben met hoge kosten voor gezondheidszorg, zoals mensen met een beperking, is het sociaal minimum bijvoorbeeld niet voldoende.²⁷ Het sociaal minimum is het minimumbedrag dat, zoals vastgesteld door de overheid, nodig is om in de kosten van levensonderhoud te voorzien. De bijstandsuitkering is meestal ongeveer even hoog als het sociaal minimum. De overheid heeft de afgelopen jaren verschillende trajecten opgezet om tekortkomingen in het sociale zekerheidsstelsel aan te pakken, zoals “Participatiewet in balans” en “Vereenvoudiging Inkomensondersteuning voor Mensen”. In dit verband blijft het College benadrukken dat de regering beleid en wetgeving rondom sociale zekerheid zichtbaar zou moeten beoordelen in het licht van het VN-verdrag handicap.

Suggestie voor vraag:

- **Welke stappen gaat de regering zetten om ervoor te zorgen dat in beleidstrajecten en maatregelen rondom sociale zekerheid consequent rekening wordt gehouden met de specifieke knelpunten voor mensen met een beperking?**

Artikel 29 Participatie in het politieke en openbare leven

Toegankelijkheid van het verkiezingsproces

Uit de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezingen in november 2023 blijkt dat de toegankelijkheid van het verkiezingsproces onvoldoende is verbeterd. Hoewel veel stembureaus (97%) door gemeenten als toegankelijk zijn aangemerkt, bleek uit een steekproef in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties dat 69% van de gecontroleerde stembureaus niet aan alle toegankelijkheidscriteria voldeed.²⁸ Sinds 2022 heeft de Nederlandse koepelorganisatie van mensen met een lichamelijke beperking, verstandelijke beperking of chronische ziekte, Ieder(In), een meldpunt om meldingen te verzamelen over de toegankelijkheid van de verkiezingen. De resultaten van het meldpunt over de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 brachten verschillende knelpunten aan het licht, waaronder problemen met de routes van stembureaus en gesloten deuren, informatievoorziening door gemeenten, krapte in het stembokje of ontbreken van een verlaagd stembokje, gebrek aan stiltegebieden en problemen met het stembiljet.²⁹ Het is positief dat, gezien de gemelde problemen met stembiljetten, tijdens de verkiezingen voor het Europees Parlement in juni 2024 een experiment met kleinere stembiljetten is gehouden.³⁰ Het College benadrukt dat de regering, naast het experiment met het stembiljet, concretere stappen moet zetten om de toegankelijkheid van het verkiezingsproces te verbeteren. De minister heeft aangegeven op termijn werk te gaan maken van de vernieuwing van het Actieplan Toegankelijk Stemmen. De negatieve resultaten van de steekproef en het meldpunt Ieder(In) tonen aan dat er concrete acties en een heldere tijdlijn nodig zijn.

Hulp in het stembokje voor mensen met een verstandelijke beperking

In 2021 introduceerde de regering een voorstel voor een tijdelijke experimentenwet die een bepaalde vorm van bijstand in het stembokje mogelijk maakte. Het belangrijkste doel van het wetsvoorstel was om kiezers met een verstandelijke beperking in staat te stellen om zelf hun stem uit te brengen. In 2024 heeft de minister van

Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aangegeven dat hij voornemens is om bijstand in het stembokje landelijk te verankeren, in plaats van experimenten uit te voeren in een beperkt aantal gemeenten. Bijstand zal dan beschikbaar zijn voor iedereen die daarom vraagt en zal worden aangeboden door een medewerker van het stembureau. Een uitzondering op deze regel geldt voor mensen met een fysieke beperking, die momenteel ook al de mogelijkheid hebben om bijstand te ontvangen van een persoon naar keuze. Dit blijft mogelijk, omdat het terugdraaien van dit recht niet strookt met het VN-verdrag handicap. De minister wil andere kiezers geen bijstand bieden door een persoon naar keuze. Dit zou volgens de minister een risico zijn voor het stemgeheim en de stemvrijheid.³¹ Het College ziet de landelijke verankering van bijstand in het stembokje als een positieve ontwikkeling, omdat het de toegankelijkheid van het verkiezingsproces verder zal bevorderen. Uit het VN-verdrag handicap volgt echter dat deze bijstand moet worden verleend door een persoon naar keuze, juist ook om het stemgeheim en de stemvrijheid te waarborgen. De regering zou daarom moeten onderzoeken hoe bijstand door een persoon naar keuze op termijn voor alle mensen met een beperking kan worden gerealiseerd.

Suggestie voor vragen:

- **Welke aanvullende maatregelen gaat de regering nemen om de toegankelijkheid van het verkiezingsproces te verbeteren en wanneer wordt het Actieplan Toegankelijk Stemmen vernieuwd?**
- **Welke stappen gaat de regering zetten om te onderzoeken hoe bijstand in het stembokje door een persoon naar keuze kan worden gerealiseerd voor alle mensen met een beperking?**

Eindnoten

- 1 Een uitzondering is dat het College in het kader van de sociale bescherming mogelijk discriminerende maatregelen kan onderzoeken op grond van ras. Zie: Algemene Wet gelijke behandeling, artikel 7a. Het College omschrijft eenzijdig overheidshandelen doorgaans als volgt: beslissingen van overheidsorganen, genomen op basis van de bevoegdheden die een wet aan die organen toekent, of gedragingen van overheidsfunctionarissen bij de uitoefening van hun wettelijke taak.
- 2 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de tweede Kamer van 12 april 2024 over *'Voortang aanpak discriminatie'*.
- 3 College voor de Rechten van de Mens, *Strategisch plan 2020-2023*, april 2020.
- 4 College voor de Rechten van de Mens, *Samenvatting Meerjarenplan CRPD 2024-2027*, januari 2024.
- 5 College voor de Rechten van de Mens, *Rapportage aan het Comité voor de rechten van personen met een handicap inzake de eerste rapportage van Nederland*, december 2018; College voor de Rechten van de Mens, *Aanvullend rapport aan het VN-comité inzake de rechten van personen met een handicap over de vaststelling van de lijst van onderwerpen voor het eerste rapport van Nederland over de uitvoering van het VN-verdrag handicap*, februari 2022.
- 6 College voor de Rechten van de Mens, *Nieuw Meerjarenplan en nieuwe Klankbordgroep*, 2 februari 2024.
- 7 Brief van de minister voor Langdurige Zorg en Sport aan de Tweede Kamer van 7 december 2022 over antwoorden op *'vragenlijst VN-verdrag handicap'*.
- 8 Bijlage *'nationale strategie voor de implementatie van het VN-verdrag handicap'* bij brief van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer van 9 februari 2024 over *'Aanbiedingsbrief Nationale strategie rond de positie van mensen met een beperking'*.
- 9 College voor de Rechten van de Mens, *Rapportage aan het Comité voor de rechten van personen met een handicap inzake de eerste rapportage van Nederland*, december 2018, p.5.
- 10 Zie bijvoorbeeld: College voor de Rechten van de Mens, *Participatie van mensen met een beperking in wets- en beleidsvormingsprocessen. Jaarlijkse rapportage over de naleving het VN-verdrag handicap in Nederland 2020*, december 2020.
- 11 Brief van de minister voor Langdurige Zorg en Sport aan de Tweede Kamer van 5 juli 2023 over *'Voortgang ontwikkeling nationale strategie en verdere ontwikkelingen VN-verdrag handicap'*.
- 12 College voor de Rechten van de Mens, *Op het kruispunt van knelpunten. Ervaringen van mensen met een beperking die mede vanwege hun huidskleur, etnische kenmerken, religie, culturele achtergrond en/of migratie (van hen of hun ouders) achterstelling en uitsluiting kunnen ervaren*, oktober 2023.
- 13 VN-comité handicap, General comment no. 7 on the participation of persons with disabilities, including children with disabilities, through their representative organizations, in the implementation and monitoring of the convention (General comment No.7), CRPD/C/GC/7, 9 november 2018.
- 14 Bijlage *'Stand van zaken moties en toezeggingen'* bij brief van de minister voor Langdurige Zorg en Sport, de minister voor Medische Zorg en de staatssecretaris voor Jeugd en Preventie aan de Tweede Kamer van 19 juni 2024 over *'Aanbiedingsbrief bij stand van zakenbrief over moties en toezeggingen zomer 2024'*.
- 15 Artikel 12 Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte.
- 16 Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer van 3 juli 2023 over *'Ontwikkelingen Caribisch Nederland'*.
- 17 Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer van 3 juli 2023 over *'Ontwikkelingen Caribisch Nederland'*.
- 18 College voor de Rechten van de Mens, *Rechtsbescherming van mensen met een beperking. Jaarlijkse rapportage over de naleving van het VN-verdrag handicap in Nederland 2022*, december 2022.

- 19 Brief van de minister voor Langdurige Zorg en Sport aan de Tweede Kamer van 13 maart 2023 over '*Beleidsreactie op het evaluatierapport van Amsterdam UMC/Trimbos over de Wet verplichte geestelijke gezondheidszorg (Wvggz) en de Wet zorg en dwang psychogeriatrische en verstandelijk gehandicapte cliënten (Wzd)*'.
- 20 College voor de Rechten van de Mens, Rechtsbescherming van mensen met een beperking. *Jaarlijkse rapportage over de naleving van het VN-verdrag handicap in Nederland 2022*, december 2022, p.44.
- 21 College voor de Rechten van de Mens, Reizen in het dagelijks leven: toegang tot vervoer en mobiliteit. *Jaarlijkse rapportage over de naleving van het VN-verdrag handicap in Nederland 2023*, december 2023.
- 22 College voor de Rechten van de Mens, *Niet zo maar op reis. Onderzoek naar doelgroepenvervoer in Nederland*, oktober 2023.
- 23 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Werkagenda Route naar inclusief onderwijs 2035*, 17 maart 2023.
- 24 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Beleidskader: met elkaar voor alle kinderen en jongeren werken aan een inclusieve leeromgeving*, 19 April 2024.
- 25 College voor de Rechten van de Mens, *Onderzoek: recht op onderwijs voor dove en slechthorende leerlingen*, september 2022.
- 26 College voor de Rechten van de Mens, *Het recht op onderwijs van dove en slechthorende leerlingen - aanbevelingen aan overheid en onderwijs*, september 2022.
- 27 Commissie Sociaal Minimum, *Een zeker bestaan - Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport I*, 30 juni 2023.
- 28 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer van 8 april 2024 over '*Evaluatie Tweede Kamerverkiezingen 22-11-2023*'.
- 29 Ieder(in), *Meldpunt Onbeperkt Stemmen. Rapportage van de meldactie over toegankelijkheid van de Tweede Kamer verkiezingen 2023*, februari 2024.
- 30 College voor de Rechten van de Mens, *Brief aan demissionair minister de Jonge over de toegankelijkheid van de verkiezingen*, 18 september 2023.
- 31 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de Tweede Kamer van 19 juni 2024 over '*Hoofdlijnen wetsvoorstel bijstand in het stembokje*'.

